

Jheronimus Bosch en Filips van Bourgondië

Voor Jos Koldewij

Jheronimus Bosch, De keisnijding. Museo del Prado. (Foto: Wikimedia Commons)

Eén van de vooraanstaande edellieden die begin zestiende eeuw een of meer schilderijen van Jheronimus Bosch in bezit hadden, is Filips van Bourgondië. Deze was hoogstwaarschijnlijk ook een van Bosch' opdrachtgevers, concludeert Boschkenner dr. Eric De Bruyn, die in 2000 promoveerde op de vergeten beeldentaal van de beroemde Bossche kunstschilder.

Filips van Bourgondië werd in 1465, waarschijnlijk te Brussel, geboren als de jongste buitenechtelijke zoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede. Zijn moeder, Margaretha Post, was één van de vele maîtresses van de hertog. In 1498 kreeg hij de functie van admiraal ter zee en zo verwierf hij het opperbevel over de vloot van zijn achterneef Filips de Schone. In 1501 werd hij Ridder van het Gulden Vlies. In datzelfde jaar wordt hij vermeld als *grant et premier maistre d'hostel*, wat betekent dat de leiding van de hele gang van zaken aan het hof van Filips de Schone

bij hem berustte. Toen in 1516 zijn halfbroer David van Bourgondië als bisschop van Utrecht was overleden, nam Filips na sterk aandringen van het centrale bestuur in Brussel en een beetje tegen zijn zin deze functie over. Filips onderging de geestelijke wijdingen, werd de 57ste bisschop van Utrecht (een functie die toen een vermenging inhield van kerkelijk en wereldlijk gezag) en vestigde zich op het slot Duurstede. Hij overleed aldaar op 7 april 1524.

In 1980 verscheen *Philips van Bourgondië (1465-1524)*, de handelseditie van het proefschrift van de Nederlandse historicus J. Sterk*. Het is een zeer degelijk, maar ook nogal droog-academisch werk dat jammer genoeg hier en daar ontsierd wordt door een slordige schrijfstijl. Een exemplarisch voorbeeldje hiervan vinden we op pagina 31: "Achter de wagen werden door edelen in een rij een zwaard, met het gevest omhoog, om aan te geven dat de koning, van wie dat zwaard geweest was, gestorven was, een helm en een schild gedragen." Men geve toe:

een niet erg geslaagde zin, maar gelukkig zijn hoege-naamd niet alle zinnen zo abominabel als deze. De inhoud van het boek is voor een geïnteresseerd publiek overigens wel boeiend genoeg. De tekst bestaat uit twee grote delen, waarin achtereenvolgens het leven en het mecenaat van Filips van Bourgondië uitgebreid geschetst worden, en belangwekkend zijn ook de bijlagen, waarin onder meer enkele eigentijdse inventarissen van Filips' bezittingen worden gepubliceerd.

Twee schilderijen

De reden waarom ik persoonlijk in de figuur van Filips van Bourgondië geïnteresseerd ben, is dat uit die inventarissen blijkt dat Filips twee schilderijen van Jheronimus Bosch in zijn bezit had. In de inventaris van slot Duurstede die opgemaakt werd in februari 1529 (vijf jaar na Filips' overlijden en dertien jaar na het overlijden van Bosch – Filips was een iets jongere tijdgenoot van de schilder) lezen we onder meer: *Een bort geschildert up doeck bij Jeronimus Bosch*, waarbij 'bort' gelezen moet worden als 'boert'. Het gaat hier dus blijkbaar om een komische voorstelling op doek (en niet op paneel) waarop hoogstwaarschijnlijk de signatuur van de kunstenaar duidelijk voorkwam, aangezien de naam 'Jeronimus Bosch' uitdrukkelijk vermeld wordt (iets wat verder uniek is in deze inventaris). Hoewel we hoegenaamd niet weten om welk schilderij of om wat voor soort voorstelling het hier gaat, is deze inventarisvermelding belangrijk, omdat van Bosch – voor zover wij weten – alleen schilderijen op hout (paneel) bewaard zijn gebleven. Volgens sommigen (onder meer Paul Vandenbroeck) heeft Bosch echter wel degelijk ook op doek geschilderd (en dan in de eerste plaats profane voorstellingen), maar aangezien doek minder goed bewaart dan hout, zijn deze grotendeels verloren gegaan. Zijdelings interessant in dit verband is dat catalogusnummer 1 van de door Jan Op de Beeck en mijzelf in 2003 georganiseerde tentoonstelling *De Zotte Schilders* een sterk boschiaanse komische voorstelling op doek is, misschien wel afkomstig uit het atelier van Bosch zelf. Dat dit doek (dat wij de noodnaam *Hy soect de byle* hebben gegeven) te vereenzelvigen zou zijn met het doek dat Filips van Bourgondië bezat, valt natuurlijk met de beschikbare gegevens onmogelijk te bewijzen, en zelfs niet aannemelijk te maken.

Lubbert Das

Nog interessanter voor de Bosch-studie is de vermelding in dezelfde inventaris van: *Een taeffereel van Lubbertas, die men de keye snijt* (een tafereel van Lubbert Das die men de kei snijdt). Dit schilderij hing

In plaats van geld aan huursoldaten en wapens te spenderen, besteedde Filips veel liever tijd en geld aan kunst (hij schilderde en schetste zelf in zijn vrije tijd) en... aan de erotische ijdelheden des werelds

naar verluidt in een eetkamer, waarin zich onder meer ook een hemelbed bevond. Alles wijst erop dat het hier gaat om het *Keisnijding*-paneel dat zich tegenwoordig in het Prado (Madrid) bevindt en waarop het volgende distichon te lezen staat: *Meester snyt die keye ras / Myne name is Lubbert Das*. De belangrijke Bourgondische edelman Filips van Bourgondië was dus hoogstwaarschijnlijk de opdrachtgever van dit schilderij. Een onrechtstreekse bevestiging hiervan vinden wij in de *Vita Philippi*, de door de humanist Gerardus Geldenhouer in 1529 geschreven biografie van Filips, waarin meegedeeld wordt dat Filips dichters in dienst had die de in zijn opdracht gemaakte kunstwerken voorzagen van verklarende verzen. Sommige van deze kunstwerken zijn nog steeds bewaard en een aantal van hen zijn voorzien van disticha (maar dan wel in het Latijn). Blijkbaar was de combinatie van beeldvoorstellingen met verklarende verzen een opvallende eigenschap van kunstwerken die in opdracht van Filips tot stand kwamen. Noterenswaardig in verband met het distichon op de *Keisnijding* is overigens dat in 1522 de burgemeester van Kampen 'Lubbert van Hattem' heette. De voornaam 'Lubbert' was dus blijkbaar rond 1500 heel gewoon, en hoeft op het paneel van Bosch geen dubbelzinnige betekenis te hebben (in de trant van: lubben = castreren).

Duinenrij

Nog iets merkwaardigs is het volgende. Aan de horizon van het landschap op Bosch' *Keisnijding* bevindt zich een langgerekte blauwe band, die door sommigen in

Portret Filips van Bourgondië. (In Recueil d'Arras)

het verleden geïnterpreteerd werd als een bergketen, terwijl anderen gewezen hebben op de discrepantie tussen het vlakke landschap (zo typisch voor de Lage Landen) en deze bergketen. Ikzelf (die als kind met mijn ouders op zomerse dagen in de jaren zestig vaak naar het strand van Koudekerke in de buurt van Vlissingen en Middelburg trok en telkens opnieuw gefascineerd werd door de duinenrij die in de verte als een donker gebergte opdoemde) heb die blauwe band op Bosch' schilderij altijd automatisch geïnterpreteerd als een duinenrij. Uit Sterks boek blijkt nu dat Filips van Bourgondië ook heer van Sommelsdijk (Zeeland) was en na 1496 zijn halfzuster Anna van Bourgondië in Zeeland assisteerde met het beheer van haar landgoederen. Filips liet er onder meer enkele stukken land inpolderen (één van deze stukken is tot op de huidige dag naar hem vernoemd: Philipspolder). Deze assistentie leverde Filips in 1506 Anna's halve erfenis op, waardoor hij onder meer slot Souburg in Zeeland (bij Vlissingen) verwierf, dat hij in 1514 liet opknappen. Zou Bosch ooit op slot Souburg verbleven hebben en daar de *Keisnijding* voor Filips van Bourgondië geschilderd hebben? Het dendrochronologisch onderzoek van het paneel naar aanleiding van de Rotterdamse Bosch-tentoonstelling in 2001 wees uit dat het paneel geschilderd moet zijn in 1488-94 of later. *Bosch at the Museo del Prado*, een technische studie van de Bosch-panels in het Prado (in 2001 gepubliceerd door Carmen Garrido en Roger Van Schoute) vermeldt op pagina 52: 'The dendrochronological analysis of the wood

indicates that the support could not have been used before 1502.' In tegenstelling tot wat vroeger gedacht werd, is de *Keisnijding* dus hoegenaamd géén jeugdwerk van Bosch. Indien Bosch het paneeltje schilderde naar aanleiding van de opknapping van slot Souburg, zou het zelfs één van de laatste werken van de kunstenaar kunnen zijn (Bosch overleed in 1516).

Hoogste adellijke kringen

Naar aanleiding van dit alles signaleert Sterk terecht dat we ons met Filips van Bourgondië in het centrum van de hoogste adellijke kringen bevinden die rond 1500 fungeren als belangrijke opdrachtgevers voor Jheronimus Bosch. Wanneer hij stelt dat Filips Bosch waarschijnlijk introduceerde aan het Bourgondische hof en dat Filips wellicht fungeerde als tussenpersoon bij Filips de Schone's bestelling van een *Laatste Oordeel* in 1504, forceert hij echter de beschikbare gegevens, al zit hij ongetwijfeld wel juist als hij stelt dat Bosch' panelen de Bourgondische adel vooral boeiden 'door hun met uitzonderlijk talent geschilderde fantastische en ingewikkelde voorstellingen'. In september 1501 reisde admiraal Filips van Bourgondië over land mee naar Spanje in het gevolg van Filips de Schone en Johanna van Castilië en uit Sterks overzicht van Filips' leven blijkt voortdurend dat hij nauwe, persoonlijke contacten heeft gehad met Hendrik III van Nassau, de belangrijke edelman die misschien de opdrachtgever en in elk geval een vroege bezitter was van Bosch' *Tuin der Lusten*-drieluik.

Erotische ijdelheden

Erg pikant in die context is het volgende. Ofschoon hij admiraal was en regelmatig ook Bourgondische militaire acties te land leidde, komt Filips van Bourgondië uit Sterks biografie naar voren als een vrij sympathieke en hoegenaamd niet fanatieke persoon, wiens laatste levensjaren in Utrecht compleet vergald werden door de jarenlang durende, met militair geweld gepaard gaande ongeregelde heden in het Oversticht, die het gevolg waren van een conflict tussen de steden Kampen en Zwolle (die beide onder het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht vielen). In plaats van geld aan huursoldaten en wapens te spenderen, besteedde Filips veel liever tijd en geld aan kunst (hij schilderde en schetste zelf in zijn vrije tijd) en... aan de erotische ijdelheden des werlds. Tijdens het 18de kapittel van de Orde van het Gulden Vlies te Brussel in oktober 1516 kreeg Filips te horen dat hij *fort dameret et enclin à tricher au jeu* was (nogal erg gesteld op dames en geneigd tot valsspelen). Volgens zijn biografie

Geldenhouer was bisschop Filips niet afkerig van avontuurtjes met jonge meisjes en was hij pró de ophefing van het celibaat, omdat hij dat onnatuurlijk vond.

Naaktschilderijtjes

In Wijk, het stadje vlakbij het slot Duurstede, had Filips een *buysken bij die boenrepoort in die stat*, dat volgens een inventaris ingericht was met onder meer naaktschilderijtjes en vrouwenzetels, zodat men kan vermoeden dat hij in deze *pied à terre* regelmatig vertier en ontspanning zocht in het gezelschap van meisjes. Zijn voorliefde voor de kunsten (vooral voor kunstwerken met een gecompliceerde en raadselachtige inhoud) en het vrouwelijk schoon had Filips gemeenschappelijk met Hendrik III van Nassau en het lijkt dan ook niet toevallig dat beide adellijke heren contacten hadden met Bosch. Hendrik III bezat trouwens ook (naakt)schilderijen van Jan Gossart, en deze laatste fungeerde jarenlang als hofschilder van Filips van Bourgondië. In 1532, na de dood van Filips, was Jan Gossart in dienst van Mencia de Mendoza, de Spaanse (derde) echtgenote van Hendrik III, wat nogmaals aantoont hoe nauw de opdrachtgeverskringen van Bosch met elkaar verweven waren. Jan Gossart maakte overigens minstens twee maal een portret van Hendrik III.

Slot

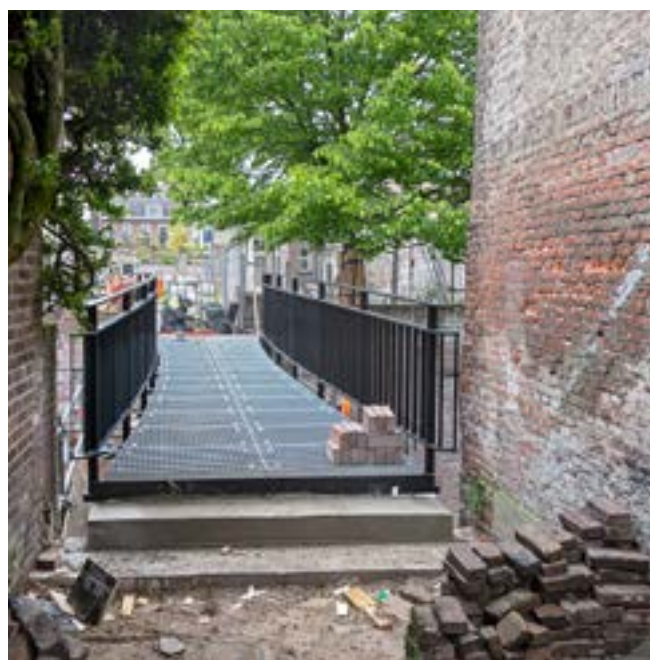
Alles bij elkaar genomen bevat Sterks vrij droog geschreven proefschrift dus nogal wat zijdelings én rechtstreeks relevante informatie voor wie zich met Bosch bezighoudt. Om af te ronden, nog twee voorbeelden van die zijdelings interessante gegevens. In 1509 bevond Filips van Bourgondië zich in Italië, waar hij onder meer sprak met paus Julius II, naar verluidt ook over schilderkunst en architectuur. Zou Bosch toen ter sprake zijn gekomen? En uit de inventaris van 1529 blijkt dat Filips onder meer de volgende werken in zijn bibliotheek had staan: de *Speculum quadruplex* van Vincentius van Beauvais, de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine, de *Historia scholastica* van Petrus Comestor en Augustinus' *De Civitate Dei*. Een interessante en blijkbaar niet onsympathieke figuur, deze Filips van Bourgondië. Ik was graag aan zijn hof verbonden geweest.

(*) J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524) – Bisschop van Utrecht als protagonist van de renaissance – Zijn leven en maecenaat*, De Walburg Pers, Zutphen, 1980, 332 blz.

Korte berichten

Brug Achter het Vuurstaal

Het Gasthuiskwartier wordt niet alleen volgebouwd met woningen, kantoren en winkels, het wordt ook een fraai fiets- en wandelgebied. Het sluit keurig aan bij de historische binnenstad van 's-Hertogenbosch. Om de verbinding tussen oud en nieuw te vergroten, zijn er twee doorgangen: een via de Gasthuisstraat en de voormalige toegangspoort tot het Groot Ziekengasthuis en een via Achter het Vuurstaal, een van de middeleeuwse steegjes van de Hinthamerstraat.

Om dit laatste te bewerkstelligen moest er een brug komen. Die is er nu. Op het moment dat we dit schrijven wordt er nog volop gewerkt aan de laatste details. Het zal ook nog wel even duren voor we er ten volle gebruik van kunnen maken, maar het begin is er.

Achter het Vuurstaal

Het steegje is sinds de zeventiende eeuw genoemd naar her pand dat op de plaats stond van Hinthamerstraat 30, Het Vuurstaal. Eerder heette het straatje Gruitstraat. Daar bevond zich namelijk het kantoor van de hertog, waar de belasting op gruit (gebruikt bij het brouwen van bier) moest worden betaald aan de gruitmeester. Andere namen voor het steegje waren: Gruenstraatje en Gang naar 't Convent der Predikheren.